

**СИМВОЛИ ВОДА, ВОГОНЬ, ВІТЕР, ЗЕМЛЯ
В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ІСТОРИЧНИХ ПІСНЯХ
XV – ПОЧАТКУ XVIII ст.**

АНОТАЦІЯ

В українських народних історичних піснях активно побутують цілі шари художньо-образних кодів, що проявляються у поетичних символах вода, вогонь, вітер, земля. Саме вони стали об'єктом аналізу у даній статті.

Ключові слова: історична пісня, символ, вода, вогонь, вітер, земля.

**СИМВОЛЫ ВОДА, ОГОНЬ, ВЕТЕР, ЗЕМЛЯ
В УКРАИНСКИХ НАРОДНЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ПЕСНЯХ
XV – НАЧАЛА XVIII СТ.**

АННОТАЦИЯ

В украинских народных исторических песнях активно бытуют целые пласты художественно-образных кодов, которые проявляются в поэтических символах вода, огонь, ветер, земля. Именно они стали объектом анализа в данной статье.

Ключевые слова: историческая песня, символ, вода, огонь, ветер, земля.

**Water, fire, wind and earth as symbols in Ukrainian folk historical songs 15-
the beginning of 18 st.**

In the Ukrainian folk historical songs 15-the beginning of 18 st. the whole layers of artistic and image-bearing codes actively exist which are exposed in poetic symbols of water, fire, wind and earth. They became the object of analysis in this article.

Key words: historical song, character, water, fire, wind, earth.

СИМВОЛИ ВОДА, ВОГОНЬ, ВІТЕР, ЗЕМЛЯ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ІСТОРИЧНИХ ПІСНЯХ XV – ПОЧАТКУ XVIII ст.

Ми постійно вдаємося до символів для позначення понять, визначень, точне розуміння яких нам не підвладно. Саме тому у контексті міфологічного світогляду природні реалії набувають узагальненого значення образів, а згодом універсалізуються до рівня символів.

Основну теоретичну базу із проблем походження та інтерпретації фольклорного символу в україністиці складають класичні праці О. Потебні, М. Костомарова, М. Сумцова, І. Франка [19, 13, 21, 30]. Протягом XX ст. дослідження образно-символьної системи національної поезики провадилися епізодично (Ф. Колесса, І. Березовський, О. Дей, С. Грица [11, 1, 6, 4]). Наприкінці XX початку XXI ст. ця галузь української фольклористики поповнилася рядом наукових, науково-популярних та словниково-енциклопедичних видань сучасних авторів (О.Таланчук, М. Дмитренка, Л. Копаниці, В. Давидюка, О. Братка [22, 29, 12, 5, 2]). Однак їх усе ж недостатньо, щоб сформувати цілісне уявлення про генезу, розвиток, функціонування та розгалуження символів у різних фольклорних жанрах. Символи обрядової пісенності, історичні пісні, залишаються або ж зовсім не задіяними, або розглядаються лише фрагментарно.

Актуальність теми даного дослідження вбачаємо в потребі вивчення процесів становлення символізованого значення слів *вода, вогонь, вітер, земля*, що функціонують в українських історичних піснях.

У творах цього жанру активно побутують цілі шари художньо-образних кодів, що проявляються у поетичних символах *вода, вогонь, вітер, земля*.

Основна *мета* роботи полягає у комплексному дослідженні обраних символів, детальному висвітленні їх значеннєвого розгалуження і текстового функціонування на матеріалі українських народних історичних пісень.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких *завдань*: розкрити особливості функціонування символу вода в історичних піснях; визначити напрямки реалізації образу вогонь; описати поетичну та значеннєву парадигми символу вітер; окреслити шляхи актуалізації стрижневих значень образу земля.

Серед фольклорних символів значущі ті, з якими пов'язані життєві уявлення етносу – це **вода, вогонь, вітер, земля**, які складають основу кожної міфопоетичної системи, їх кваліфікують як домінантні символи. Порівняйте уривок пісні «Та неспав я нічку не одну»: «Та віють вітри все буйнії, // Ідуть дощі все тучнії, // Землю зворушають, // Траву устилають, // А цвітами украшають» [9, с. 276]; та уривок пісні «Та чогось мені тяжко»: «Та чорна хмара наступає, // Дрібен дощик накрапає, // Віють вітри все буйнесенькі, // Та ідуть дощі дрібнесенькі, // Землю сокрушають, // Траву сполоскають, // Різним цвітом процвітають» [26, с. 680]. У різних піснях схожі образи, які становлять єдиний комплекс буття народу.

У міфопоетичній системі українського фольклору виявляємо широку палітру символіки **води**: «Нею позначають і пояснюють вічність, космічний простір, межу між світами і станами людського буття, а також життєдайне жіноче начало, родючі сили природи, кохання. Тобто вода в уявленні давніх людей виступає Праматір'ю Світу» [29, с. 50].

У текстах пісень семантичні функції слова вода переймають інші слова зі значенням «водний простір», напр., ріка, море, криниця. Нерідко в піснях вода отримує назву Дунай, Дніпро, Дністер, Дон і под. Однак таке найменування не пов'язується з конкретною рікою, а виступає як вода взагалі. При дослідженні історичних пісень привертає увагу високий ступінь міфопоетичного освоєння **Дунаю** як основного гідронімічного образу: «Виїв трави два поплави, // Випив води два Дунаї» [9, с. 103]; «Дніпре – брате, чим ти славен: // Чи зеленими лугами, // Чи крутими берегами?» [9, с. 130]. Про трансформацію географічного Дунаю в образ будь-якої річки, води писав О. Дей, зауважуючи, що «Дунай у фольклорі слов'ян означає всяку більшу річку» [7,

с. 108]: «Скочу я у Дунай, у Дунай глибокий, // Ах, хто мене достанет, (то) его я буду» [9, с. 76].

На основі твердження «нерідко ріки уявлялися як межі, які розділяють світи живих і мертвих» [24, с. 305] можемо припустити, чому Дунай (ріка) у пісенній поезії так виразно і послідовно актуалізує відповідне домінантне значення символу вода. У досліджуваних текстах виокремлюємо кілька його контекстуально-семантичних різновидів. Негативне навантаження несе Дунай, де гідронімічний образ функціонує у значенні межа, за якою закінчується життя, і починається небуття: «Ой умирав козак та козаченько // Край дунайської води» [9, с. 110].

Поетичне значення концепту чужина виражається через фольклорну формулу за Дунай, За річкою, Той бік Дунаю: «Я до Дунаю приїжджаю // І на той бік споглядаю. // Я на той бік споглядаю, // Аж там турчин сукні крає, // Ой чи туркені, чи кошовому, // Чи козаку молодому» [9, с. 160]; «Загнали ляхів за річку Віслу, // Що не вернуться і в три роки!» [9, с. 187].

Актуалізація символіки води в образі моря є показовим для поезики історичних пісень. Міфопоетичні засади такого співвіднесення ті самі, що й у попередньому випадку: «Як Дунай у фольклорі слов'ян означає всяку більшу ріку, так і море – всяку велику воду: озеро, розлив річки і под.» [7, с. 102]: «Ой на морі да на синенькому, // На Дунаю да глибоченькому» [27, с. 207]. Простежуючи функціонування образу моря у піснях, визначаємо, що море має образно асоціативний зв'язок зі смертю, такий, як і вода: «То не чорная хмара наступає, // То синєє море да ой розігралось. // То синєє море розігралось, // Турецький кораблик затопило» [9, с. 102]; «Рубає мечем голову з плечей, // А решту топить водою» [9, с. 186]. Образ моря актуалізує значення символу вода і часто збігається з відповідниками ріка, Дунай, Дон: «Ой по Дону, по Дону, по широкому морю // Збиралися славні хлопці у одному дому» [9, с. 348]. Вода (ріка, море) також виступає і як природна перешкода для ворога: «Стали турки утікати; // А як утікали, // Тую річку невеличку прокли-

нали: // «Бодай, річка, не процвітала, // Вічними часами висихала, // Що нас, турків, в себе взяла, // Та й в неволю всіх задала!» [9, с. 156].

Функціонально важливим художнім елементом у поетичній системі історичних пісень є символ **криниця**, який глибоко закорінений у національній міфопоетиці. У народному світогляді цей образ має значеннєву розгалуженість: «Криниця в народних віруваннях – це символ здоров'я, сили, багатства, родючості, плодючості, святості, чистоти. А для молоді це символ дівочої краси, вірності, але й розлуки, суму, туги, жалю» [10, с. 415] Художня система історичних пісень фіксує не всі вказані варіанти. У процесі дослідження з'ясовуємо, що найпоказовішими є образно-асоціативні зв'язки криниці: з образом дівчини, чистоти, суму. Як відомо, кринична вода завжди є холодною, а, як спостеріг О. Потебня, є зв'язок між холодом і молодістю [19, с. 327], то можемо говорити, що криниця, кринична вода – молода дівчина: «Пішов би я в Запоріжжя, – дороги не знаю. // В чистім полі криниченька, холодная вода, // Там дівчина воду брала, дорогу вказала» [9, с. 131]. «Доставати криничної води» означає здобути дівочу честь, про це свідчить пісня «Ой у лузі, лузі» [9, с. 153]. Як семантично залежний від слова вода, образ криниця у пісенних текстах може мати також негативний відтінок. Саме до цього зараховуємо текстове зближення криниці зі смертю: «Капле кровця у криницю, // З криниченьки річка тече, // Над річкою ворон криче, // Михаєва мати плаче» [9, с. 137].

Специфіка жанру історичних пісень – їхня драматична напруга – зумовлює відповідну експресивну конотацію **дощу**. Тому у піснях символ дощу скерований на реалізацію мотивів суму, журби, небезпеки: «Бо мене, нене, змиють дощі, // А висушить буйний вітер, // А висушить буйний вітер, // А розчешуть густі терни» [9, с. 160]¹; «Темна хмара наступила, // Став дощик іти: // «Благослови, отамане, // Навет нап'ясти» [9, с. 166]. Символіка води доповнюється зафіксованим контекстуальним значенням дощ – сум. Дощ

¹Див також: [17, с. 154] М. Драгоманов.

з'являється з тучі. Хмара найчастіше чорна за кольором. Про символічне значення хмари можна судити з таких рядків: «Ох і жнуть жінці, розжинаються, // На чорну хмару озираються. // Ой то ж не хмара, то ж орда іде, // А Коваленко та передок веде» [9, с. 79]; «То ж не грім в степу грохоче, // То не хмара поле криє, – // То татар велика сила // Козаченьків обступила» [9, с. 248]; «Ой наступила чорна хмара – превеликая орда, // Ой висікла, вирубала все донського козака» [9, с. 349]. Як бачимо, ворог уявляється хмарою, яка обступає і накриває з усіх боків, заслоняє світло. Хмара може бути як вісниця біди, лиха і пригоди: «Ой слухайте, славні хлопці, щось у хмаронці гуде, // Ой щось бо там, ой щось бо там за пригодонька буде» [9, с. 348]; «Наступає чорна хмара, // І дощик із неба. // Зруйнували Запоріжжя - // Буде колись треба» [25, с. 83].

Спостерігаємо різне метафоричне вживання, що безпосередньо побудоване на асоціації понять кров – ріка (море), де слово кров містить символ «смерть»: «Течуть річки кервавії // Темними лугами» [9, с. 185]; «Оглянувся позад себе – // Тече кров ріками» [9, с. 201].² Часто у піснях виявленню семантики слова кров сприяють символічно значущі елементи, що входять до його асоціативного поля з готовим символічним навантаженням і містять постійну сему «страждання, туга, сльози» – пожежа, терня, ворон і под.: «Да пожар ноженьки да поподпікав, // Да кровця слідочки да позаливала» [9, с. 70]; «Терня ноги пробиває, // Кровця сліди заливає» [9, с. 87]³; «В правій руці меч тримає, // А з лівої кров се леє. // Над тов кровцев ворон кряче, // Над жовняром мати плач» [9, с. 112]. Уживання такої лексики в текстах підсилює відтворення національної картини світу слова-символу. З цим словом асоціативно пов'язані слова мак, рани, битва, рубати, меч: «В правій ручці шаблю держить, // А з тій шаблі кровця тече» [9, с. 109]; «Рубає, січе головку з плечей, а решту топлят водою» [26, с. 682].

² У варіантах пісні про Нечая найчастіше зустрічається цей рядок, але він має деякі відмінності. Див.: [16, с. 191] М. Павлик, [15, с. 117] М. Гоголь.

³ Див. також: [30, с. 116] І. Франко.

Вода часто передає значення іншим словам, семантика яких так чи інакше з нею пов'язана – річка, криниця, кров та ін. Дієслова текти, заливати, литися, капати, пити характеризують воду як рідину, а також і кров, номінативне значення якої – червона рідина. Сльози теж рідина, у і піснях входять в один асоціативний ряд зі словом вода, переважно поруч із дієсловами: лити, залити, текти. Спостерігаємо формування символічного значення слова вода на основі асоціацій: вода – слези – смуток, горе: «Уся то ти, Україно, // Славою покрита, // Лютим горем та слезами // Та кров'ю залита!» [9, с. 252].

Отже, поетика пісень засвідчує активне функціонування і багатоаспектну символіку образів, пов'язаних з водою. Безперечно, домінантні значення символу вода у піснях семантично конкретизовані в гідронімічних символах – Дунай, море, ріка, криниця; семантика слова-символу вода часто втілюється і в номінації кров.

Розвиток символічного значення на позначення поняття **вогонь** тісно пов'язаний з історією та ментальністю українського народу. Простежуючи пісенний розвиток образу вогню, звертаємо увагу на реалізацію символіки тривоги, страждання: «За річкою вогні горять, // Там татари полон ділять. // Село наше запалили // І багатство розграбили» [9, с. 63]; «А пожар ніжки все подвигає, // Крівця слідки все заливає» [9, с. 68]. Цілком реалістичною картиною може видаватися епізод «вогонь горить» у пісенному тексті, але при подальшому розгортанні твору усвідомлюємо, що в даному випадку образ «вогонь горить» є знаком небезпеки, смутку: «А в долині огонь горить, // Огонь горить, розбой сидить. // Розбой сидить, коня держить, // А на тім коні дівка сидить, // Дівка сидить – косу чеше [9, с. 146]; «Ішов яром, дорогою, // Аж у яру огонь горить, // Коло огню турчин сидить, // А перед ним дівка стоїт» [9, с. 148].⁴ У динаміці символізації вогню як сили руйнівної, деструктивної емоційно насиченим моментом стає функціонування його як узагальнено-образного аналогу смерті: «Я ж те поле коп'єм скопаю, // Коп'єм скопаю

⁴ Див. також: [17, с. 132, с.136] М. Драгоманов.

стрілками всію, // Я ж тії бори військом поламаю, // Військом поламаю, і огнем попалю» [9, с. 69].

Опозиційність властива образу **вітру** – стихії благодійної та руйнівної. Сміслова структура аналізованого образу вибудовується на опозиції добро – зло. Символозначення вітер – очищення, оздоровлення, у текстах пісень часто виражено через формули звертання: «Повій, вітре да буйнесенький, // Да на мої жінці молодесенькі; // Повій, вітре, да із Прилуки, – // Чи не розв'яжуться мої білі руки; // Повій, вітре, да із півночі, – // Чи не розв'яжуться мої білі очі» [9, с. 77]; «Ой, повій, вітри, та все низовії, // Та на наші «чайки», та все дубовії» [25, с. 38]. Негативний відтінок символу вітер у пісенній поезії представляють його значення як стихії руйнівної, темної, зловісної. Характерною для зачинів і поезики пісень загалом є формула «вітер повівав, вітер віє». На перший погляд, вона начебто відіграє роль відправної точки для подальшого розвитку подій. Та це не зовсім так, бо часто уже сама її наявність у тканині пісні є своєрідним сигналом про наступну небезпеку, загрозу, а тому налаштовує слухача або читача на відповідну емоційну реакцію: «Ой з гори, з гори вітер повівав, // Дунай висихав, зіллям заростав, // Зіллям-трепіттям, всіляким цвітом» [9, с. 92]; «Сеї ночі в опівночі // Ще кури не піли, // Як татари в наші гори// З вітром налетіли» [9, с. 100]. Ще більш експресивно напруженим є значення вітер – смерть. Образ вітру у піснях – найчастіше супровідний пейзажний елемент у картинах смерті: «Гороньками вітер віє, // Долинами трава шумить, // Річеньками вода біжить, // Аж там козак забит лежить» [9, с. 103]; «В інших краях сонце гріє, // У чужині – вітер віє, // Вітер віє, трава шумить, // На тій траві жовнір лежить» [9, с. 105].

До визначальних складників пісенної поезики належить також символ **земля**. У фольклорно-символічному баченні земля – це тимчасове перебування людини між верхнім і нижнім світами, і цей напрямок переміщення визначає поетичний зміст відповідних образів: «земля як символ може мати різне значення залежно від опозиції, у якій він виступає: земля як «від землі

вгору» символізує життя, родючість; земля як «зверху вниз» в опозиції до неба символізує темні, хтонічні, аквативні начала» [18, с. 55]. Поняття «батьківщина» і «своя земля», «рідна земля», «рідний край» за символічним значенням тотожні для кожної людини. Призначення епічного героя, який успадкував від своїх попередників-богатирів магічний зв'язок із землею, стала не стихійна демонстрація сили, а успадкована, призначена або обрана доля – служіння своїй землі, своєму народові.

«Чужа земля», «чужа сторона» в епосі – це, звичайно, вмістилище зла для «свого» народу, вона ідентифікується з історично певною країною: «Ой підемо ми суднами // У чужу сторону, // А під туя під гряниченьку // Та під турецькую, // Все під туя добиченьку // Та під німецькую» [9, с. 348]; «І сам, старенький, загинеш, // Занесеш голову // На чужую сторону, // Занесеш очиці // На турецькії границі» [26, с. 675].

«Своя земля» протиставляється «чужій землі», «чужій стороні, краю», «чужині». Таке протиставлення у народній свідомості породжувало елементи патріотизму: «Турка з Польщі виганяти, // Свою землю одбирати» [9, с. 103]; «Я ж тебе не зітну, я ж тебе не пущу, // Повезу тебе й у свою землю, // Батькові на славу, ворогам на кару» [9, с. 68].⁵ Крім того, чужина символізує смерть: «Вернися, батеньку, вернися, рідненький! // Вже ж мене не однімеш, і сам, старенький, загинеш, // Занесеш голову на чужую сторону, // Занесеш очиці на турецькі границі» [9, с. 81]; «Не дай, боже, козаченьку на чужині вмерти, // Нема кому пожаліти, поховать по смерті» [9, с. 97]. Окремої уваги заслуговують вислови «в землю вбився», «в землю врився», «землю вибив» як невід'ємні елементи пісень з епізодом загибелі козака: «У чужині – вітер віє, трава шумить, // На тій траві жовнір лежить // На купину головою, // Прикрив личко муравою. // Над ним коник зажурився, // По коліна в землю врився» [9, с. 105] Важливою деталлю у таких епізодах є зоосимвол кінь, як вісник смерті. Негативну реалізацію символу земля несе означення «сира».

⁵ Див. також: [30, с. 117] І. Франко, [28, с. 182] Д. Яворницький.

Знаходимо цікавий приклад у пісні «Ой умирав козак та козаченько», де козак, помираючи, називає «сиру землю» тещою, а себе зятем: «Та сира земля – // Ото моя теща, // Я в неї за зятя» [9, с. 110].

У піснях образ «сира земля» поєднує художнє значення образу земля із значенням звичним, конкретним – смерть, тому воно більше натуралістично-описове, ніж символічне: «Лучче б мені, моя мати, в сирій землі тліти, // Аніж мені, козакові, мученьку терпіти; // Лучче б мені, моя мати, в сирій землі лежати, // Аніж мені, козакові, мученьку приймати» [9, с. 257]; «Ой ти, земле сиресенька! // Приняла ти много війська Запорізького, // Прийми мене, козаченька Молоденького» [9, с. 334]. Земля – захисниця, порадиця героїв, мати всього живого і водночас вмістилище світу мертвих, «того світу».

У смисловій будові символу **пісок** можна виділити складники вода і земля: з одного боку, пісок входить у парадигму семантичних похідних символу земля, з іншого – має стійкий асоціативний зв'язок з водою. У багатьох піснях пісок функціонує у складі формули загадування прикмети «сіяти пісок на камінь», що є традиційним фольклорним позначенням нездійсненності, нереальності, неможливості бажаного. Бо пісок і камінь нездатні започаткувати чи підтримати нове життя, вони неродючі на відміну від землі. Народна поезика підкреслює цю негативну рису, поєднуючи обидва «мертві» образи в одній пісенній фразі, і тим самим підводить до розуміння нездійсненності бажання: «Возьми, мати, піску жменю, // Посій його на каменю, // Як той пісок та й ізійде, // Тоді твій пан з війська прийде» [9, с. 104]; «Возьми, мати, піску жменю та й розкидай по каменю, // Поливай же 'го сльозами // Перед ясними зіздами: // Як тот пісок, мати, зійде, // Тогди твій син з війська прийде!» [9, с. 112-113]. Такий пісенний образ сприймається як «типова для пісенного тексту усталена формула на позначення поняття «ніколи» [8, с. 67].

Пісенна парадигма стрижневого слова земля охоплює також ряд похідних образів, загальне значення яких можна структурувати на семантичні складники земля і простір. Серед таких найпомітнішими є образи степ, поле,

долина, дорога, гори тощо. Для українців **степ** має вагомніше значення, ніж просто географічне поняття або частина території України. Це частина душі народу, його характеру. Землеробський характер української культури сприяв формуванню особливого світовідчуття українців. Степ завжди приваблював людину своєю первісністю, непорушністю, відчуттям волі: «Ой куди ж мені // Та, мій хазяю, // Без тебе вдаваться? // Чи в край рідний, // У степ вільний, // Чи з кручі вбиваться?»... // Ой гуляй, коню мій, // Та в чистому полі, // Та в чистому полі, // Бо вже тобі, коню, // Та не буде ласки // Та й ранішньої волі» [9, с. 110]. Це простір для свободи і волі. О. Потебня розглядав семантику слова поле у зв'язку з його шириною, тобто ширина поля уявлялася символом свободи і спільних із нею понять.

Образ поля, долини близькі за смисловим значенням до слова степ. Поле, долина – відкритий простір, у певній мірі уявно-географічного (степу), абстрактно-неконкретизоване втілення безмежності: «Геть у полі у широкім татарі // Розпустили своїх коней, вечерю готують» [9, с. 124]; «Де Савур-могила, широка долина, // Сизий орел пролітає» [9, с. 267].

Для людини ще з первісних часів найбільш важливим було протиставлення простору «свій» – «чужий». «Своїм» він був там, де людина жила, а «чужий» – був незнайомий, ворожий. У давнину степ ототожнювався з «чужим» простором, оскільки довше за інші місцевості залишався необжитою і майже невідомою територією (його навіть називали – Дике поле): «Серед ночі в Дикім полі рушниці ревіли, // А в Очакові туркені та від страху мліли» [9, с. 234]. Зі степу найчастіше насакував ворог, у степу(полі, долині) відбувалися битви, розбої: «Поїдемо, козаченьки, // В чисте поле гулять, // В чисте поле гулять, // Турка-шведа воювать» [9, с. 334].

Крім того, степ – саме те місце, де земля здається найближчою до неба, а значить і набуває його священних властивостей, утворюючи вертикальний зв'язок між частинами космосу. Степ як сакральний центр відіграє особливу роль у просторовій символіці. Степ містить у собі також і «світову вісь» як

вертикальне втілення центру. «Світова вісь» – це предмет або істота, що перебувають в сакральному центрі, поєднують небо, землю і потойбічний світ» [14, с. 263] (це може бути дерево, гора, храм, людина). У історичних піснях найчастіше зустрічається курган (могила). У словнику символів знаходимо таке його визначення: «Курган – це священний символ вісі Світу для народів, які живуть на рівнинній місцевості» [23, с. 182]. По суті, курган – єдине високе місце посеред суцільно рівного степового рельєфу, а тому особливо значимий у степу. Як «світова вісь» він сягає неба і землі водночас, утворюючи в такий спосіб модель космосу. Курган – стародавня рукотворна могила в степах, високий земляний насип – містить у собі символіку гори: «Де Савур-могила, широка долина, // Сизий орел пролітає; // Славне військо, славне за-порізьке // У похід виступає» [25, с. 56]. Могила височить над степом, як гора, тому у варіантах пісні «Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче» зустрічаємо таке: «Ой вивели Морозенка// На високу могилу» [9, с. 254]; «Ой вивели Морозенка // На високу гору» [9, с. 255]. Також на горах запалювали вогні, попереджаючи про небезпеку. Крім того, у піснях із-за гори найчастіше насувається небезпека, бо гора виступає як кордон своєї землі: «Ой з-за гори, з-за крутої // Чорна хмара встає» [9, с. 348]; «От з-за гори, із-за кручі горде військо виступає, // Посамперед Морозенко сивим конем виграває» [9, с. 245]. «Ворожа» або «чужа» земля має досить чітку просторову визначеність її напрямку та відстані від неї. Оскільки у «чужій» землі на відміну від «своєї», розміщені всі злі сили, «чужа» земля свідомо віддаляється чи прикривається ландшафтом (наприклад, високими горами) з метою захисту «своєї» землі від небезпеки, і тому може виступати як фатальна, з усіма перешкодами, дорога героя у «ворожу» землю.

Часто у текстах зустрічається визначення «чисте поле», яке сприймається як вільне, роздольне, але воно розміщене біля дороги або лісу, бо поле, дорога і ліс співвідносяться з віддаленістю від «дому» і пов'язані зі смертю.

Модель шляху як широкого і більш абстрактного поняття, охоплює не тільки її різновиди (битий шлях, дорога, лісова стежка), але є втіленням руху взагалі та різних його модифікацій. За словником символів [20, с. 245] дорога (шлях, путь) – символ складного, нелегкого життя; розлуки з домівкою тощо. У історичних піснях дорога – постійна і невід’ємна ознака складності, небезпечності, вона може нести горе мандрівникові: «Гей, на біду, на горе // Козак уродився, – // В чистім полі, край дороги, // Ляшкам знадобився» [9, с. 157]; «Ой ви, хлопці, хлопці-запорожці, // А не ходіть ви битим шляхом! // Не ходіть ви битим шляхом, // А не вганяйтесь у Польщу за ляхом. // Бо ляхечки зрадливії люди, // Як упіймуть, то вам горе буде» [9, с. 296]. Дорога символізує розлуку з рідною домівкою, батьками, коханою.

Є у піснях символічний вибір шляху: «Буде тобі, козаченьку, // Аж три доріженьки вкупі: // Їдна – в Рим, друга – в Крим, // А третя – в Запоріжжя...» [9, с. 132]; «Славний молодець, тобі не плакати, ні тужити, // То ж тобі аж три дороги лежить: // Одна – на Дін, а другая – в Крим, а третя – у Запоріжжя» [9, с. 133]. Обравши шлях, мовби символічний вибір майбутнього, герой обирає долю.

Уподібнення «смерть-шлюб» особливо прослідковується у обрядах. А в історичних піснях, скоріш за все, основою для такого зіставлення слугувало те, що шлюб і смерть сприймалися як перехід у новий стан і у нове місце, як рубежі, які поділяють на різні етапи життя. У піснях поранений козак, який помирає у степу, на дорозі, далеко від дому, просить коня повідомити родині, а найчастіше в матері, про його смерть: «Іди, коню, до домочку, // Повіж мамці новиночку, // Лиш не кажи, що вбит лежить, // Але кажи, що ся женить. // Бере собі в царя дочку – // В чистім полі могилочку» [9, с. 105]; «Не кажи, коню, що утопився, // Скажи, коню, що оженився» [9, с. 142].⁶ У цій формі уже свідомо використовується стародавня символіка. Така звітка повинна

⁶ Цей вислів часто зустрічається у піснях, але має деякі відмінності: [3, с. 30-32] Григоріїв-Наш, [25, с. 100] Укр. козацькі пісні.

пом'якшити удар, підготувати матір до сприйняття лихої звістки. Показово, що герой пісні помирає далеко від рідного дому, яка у даній ситуації і реальна, і символічна – як невідома, далека сторона, де людина залишається навіки.

Отже, в поезиці українських народних історичних пісень символіка репрезентована яскраво і творить розгалужену систему генетично закорінених семантично містких образів. Без урахування цієї системи уявлення про загальну картину української народнопоетичної символіки з одного боку, як і поезики української народної історичної пісні – з другого, буде неповним.

Специфіка жанру істотно впливає на процес відбору та освоєння символів, що мали б виражати відповідні поняття, настрої, емоції. Символи підкреслюють напруженість, експресивну наснаженість пісенного сюжету, його трагізм. Ось чому їхнє художньо-естетичне призначення, контекстуальний зміст можуть суттєво відрізнятися від аналогічних образів обрядово-ритуальної пісенності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

1. Березовський І. П. Питання відображення дійсності в народнопісенному образі / І. П. Березовський // Народна творчість та етнографія. – 1961. - № 3. – С. 20-27.
2. Братко О. А. Уявлення про світобудову та їх відображення в українській національній символіці: нова наукова гіпотеза / О. А. Братко. – К. : Знання, 1990. – 28 с.
3. Григоріїв-Наш. Історія України виложена народними думами та піснями. Вип. 2. Козаччина. / Н. Я. Григоріїв. – Кам'янець на Поділлі: Видавництво Міністерства преси й інформації, 1919. – С. 29.
4. Грица С. Мелос української народної епіки / С. Грица. – К. : Наук. думка, 1979. – 247 с.

5. Давидюк В. Ф. Первісна міфологія в українському фольклорі (синхронічно-хронологічні аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 09.00.12 / В. Ф. Давидюк. - Київ, 1998. – 41 с.
6. Дей О. І. Поетика української народної пісні / О. І. Дей. – К. : Наук. думка, 1978. – 250 с.
7. Дей О. І. Українська народна балада / О. І. Дей. – Київ : Наук. думка, 1986. – 263 с.
8. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності / С. Я. Єрмоленко. – Київ : Довіра, 1999. – 431 с.
9. Історичні пісні : збірник / Упоряд. І. Березовський [та ін.]; нотний матеріал упоряд. А. Гуменюк. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. –1067 с.
10. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: У 3-х кн., 6-ти т. – Факс. Вид / С. Килимник. – Київ : Обереги, 1994. – Кн. II, Т.3 : Весняний цикл; Т.4 : Літній цикл. – 528 с.
11. Колесса Ф. Фольклористичні праці / Ф. Колесса. – К. : Наук. думка, 1970. – 412 с.
12. Копаниця Л.М. Українська лірична пісня: еволюція поетичного мислення. – Дис... д-ра філол.наук: 10.01.07.; 10.01.01. / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2001. – 479 с.
13. Костомаров М. Слов'янська міфологія : Вибрані праці з фольклористики й літературознавства / М. Костомаров. – К. : Либідь, 1994. – 384 с.
14. Маковский М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: образ мира и миры образов / М. Маковский. – М. : ВЛАДОС, 1996. – 416 с.
15. Народні пісні в записах Миколи Гоголя / Упоряд., післямова і прим. О. Дея. – Київ : Муз. Україна, 1985. – 202 с. : нот. – (Українські народні пісні в записах письменників).

16. Народні пісні в записах Михайла Павлика / Упоряд., прим. О. І. Дея В. А. Качкана; вступ. ст. О. І. Дея. — К. : Муз. Україна, 1974. — 320 с. : 1 арк. портр.
17. Політичні пісні укрaдїнського народу XVIII—XIX ст. Ч. 1. Розд. 1. Кінець козацтва / З увагами М. Драгоманова. — Женева, 1883. — 226 с.
18. Попович М. В. Мироззрение восточных славян / М. В. Попович. — К. : Наук. думка, 1985. — 167 с.
19. Потебня А. А. Слово и миф / Сост. А. Л. Топоркова; отв. ред. А. К. Байдурин. — М. : Правда, 1989. — 624 с.
20. Словник символів культури України / за заг. ред.: В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренко. — К. : Міленіум, 2002. — 260 с.
21. Сумцов М. К истории созданий малорусских исторических песен / М. Сумцов. — СПб., 1899. — С. 4.
22. Таланчук О. М. Українська народна космогонія: специфіка міфопоетичного мислення / О. М. Таланчук. — К. : Б-ка українця, 1998. — 309 с.
23. Трессидер Дж. Словарь символов / Дж. Трессидер; пер. с англ. С. Палько. — Москва : ФАИР – ПРЕСС, 1999. — 448 с.
24. Українське козацтво : Мала енциклопедія / Наук.-дослід. ін-т козацтва при Запорізькому держ. ун-ті. — Київ : Генеза; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. — 568 с.
25. Українські козацькі пісні : збірник / вступ. ст. О. Олійникова. — Одеса : Маяк, 2003. — С. 38.
26. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського / Упоряд. О. Дей. — К. : Наук. думка, 1974. — 781 с.
27. Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодянських / Упоряд., прим. А. Ю. Ясенчука; заг. ред., вступ. ст. О. І. Дея. — К. : Наук. думка, 1978. — 326 с. : іл.

- 28.Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким: пісні та думи з архіву вченого / Упоряд., вступ. ст., прим. та комент. М. М.Олійник –Шубравської; під-гот. нот. матеріалу О. В. Шевчук. – К. : Муз. Україна, 1990.- 454 с. : ноти.
- 29.Українські символи / за ред. М. Дмитренка. – К. : Народознавство, 1994. – 140 с.
- 30.Франко І. Зібрання творів : у 50-ти т. Т. 42. Фольклористичні праці / І. Франко; редкол. : Є. П. Кирилюк (голова) [та ін]. – К. : Вид. Наук. думка, 1986. – С. 300.